

Bignerres

Publicació de
l'Associació Cultural Font Bona
-Centre d'Estudis Locals-
Banyeres de Mariola

NÚMERO 9
2014
5€

Granado.

La coberta és obra de l'artista Manolo Granado, realitzada expressament per a esta revista. Per a la seua confecció ha utilitzat la tècnica de transferències, *collage* i acrílic.

Vicente Ferrero

Desde el tiempo. Contra el tiempo.
Una lectura visual de *Història gràfica de Banyeres de Mariola*

Visiones interiores

Banyeres i les danses:
una mirada retrospectiva

Parc Natural del mes

La cultura musical en Banyeres de
Mariola como exponente del
patrimonio local

El campaniforme a la capçalera
del riu Vinalopó

San Juan Bautista y San Juan Evan-
gelista de la iglesia de Banyeres de
Mariola

Macrobiótica:
alimentación natural y energética

La agricultura de Banyeres de Mariola

Restauración del Pergamino
«Incorporación del lugar de Banyeres
a la villa de Bocairent» siglo XV

Restauración del cáliz de la antigua
iglesia de Banyeres de Mariola

El Regnum Gothorum: El culto a los
santos y a las reliquias

Cómo intentar conocer la fecha de
una fotografía

La compravenda agrària en el Dret
Civil Foral Valencià

La emigración en Extremadura.
(1950-1970)

Gent del poble

Banyeruts pel món

Algunes efemèrides

La nostra gastronomia

Fotogrames del passat

Bignerres

Publicació de
l'Associació Cultural Font Bona
(Centre d'Estudis Locals)

Número 9
2014

ASSESSOR EDITORIAL
Ximo Genis Cardona

CONSELL EDITORIAL
Juan Castelló Mora
Francisco Esteve Molina
Antonio Mataix Blanquer
Fco. Javier Mira Calatayud
Primitivo J. Pla Alberola
Miguel Sempere Martínez
José Luis Vaño Pont
Pedro Vilanova Mora

PROMOCIÓ
M^a del Carmen Ferre Francés

COL-LABORADORS

Felipe Vte. Garín Llombart, Manolo Granado, Josep Sempere i Castelló, Ignacio Palmer González, Loretta González de Bustos, Societat Musical Banyeres de Mariola, Agrupació Musical La Nova, Josep Pascual Beneyto, Vicente Ferrero Molina, Fanny Sarrió Martín, Sonia Ferre García, Asociación Agraria de Jóvenes Agricultores (ASAJA), Carmen Bernal García, Jorge Molina Cerdá, Adelardo Lozano, Mª Loreto Rojo García, Patricia Real Machado, José Ignacio Catalán, Inmaculada Traver Badenes, Javier Barceló Doménech, Javier García Alberó, Fernando Cantos Millán, Manuel Cantos Millán, Sandra Torá Martínez, Elea Belda Beneyto, Patro Belda Ferre, Luisa Tortosa Gimeno, Eloisa Sosa Navarro, Dámaso Francés Molina, Antonio Sempere Bernabeu, Vicente Alberó Ferre i Restaurant Venta El Borrego.

Esta revista compta amb el suport de

Ajuntament de
Banyeres de Mariola

i la Fundació D. José Valor Amorós

Associació Cultural Font Bona
CENTRE D'ESTUDIS LOCALS

EDITA

Associació Cultural Font Bona (Centre d'Estudis Locals)
Apartat Postal, 105 | 03450 Banyeres de Mariola (Alacant)
Tels. 966 567 408 - 626 304 238
www.banyeres.com/fontbona | info@acfontbona.es

COBERTA

Realitzada per l'artista Manolo Granado
expressament per a esta revista.

DISSENY I MAQUETACIÓ
javier mira Tel. 966 567 408

IMPRESSIÓ

Vilsor Impresores, S.L.

Depòsit Legal: A-83-2006
ISSN: 1886-2748

La revista **Bignerres** no es fa responsable, ni s'identifica amb l'opinió dels seus col·laboradors, ni amb els productes i continguts dels missatges publicitaris que hi apareixen, els quals son exclusiva responsabilitat de les empreses anunciantes.

Cap part d'esta publicació no pot ser reproduïda, emmagatzemada o transmesa, de cap manera ni per cap mitjà, sense l'autorització prèvia i escrita de l'editor, tret de les citacions en revistes, diaris o llibres si se n'esmenta la procedència. Si necessita fotocopiar o escanejar algun fragment d'esta obra ha de dirigir-se a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org).

sumari

- 3 Vicente Ferrero. Felipe Vte. Garín Llombart
- 6 Desde el tiempo. Contra el tiempo.
Una lectura visual de Història gràfica de Banyeres de Mariola. José Luis Ferris
- 8 Visiones interiores. Manolo Granado
- 11 Banyeres i les danses: una mirada retrospectiva. Josep Sempere i Castelló
- 17 Parc Natural del mes. Ignacio Palmer González
- 19 La cultura musical en Banyeres de Mariola como exponente del patrimonio local. Loretta González de Bustos
- 24 El campaniforme a la capçalera del riu Vinalopó. Josep Pascual Beneyto
- 28 San Juan Bautista y San Juan Evangelista de la iglesia de Banyeres de Mariola. Redacció Bignerres
- 30 Macrobiótica: alimentación natural y energética. Sonia Ferre García
- 34 La agricultura de Banyeres de Mariola. ASAJA
- 45 Restauración del Pergamino «Incorporación del lugar de Banyeres a la villa de Bogairent» siglo XV. Patricia Real Machado
- 47 Restauración del cáliz de la antigua iglesia de Banyeres de Mariola. Redacció Bignerres
- 49 *El Regnum Gothorum*: El culto a los santos y a las reliquias. Jorge Molina Cerdá
- 56 Cómo intentar conocer la fecha de una fotografía. Loreto Rojo García
- 61 La compravenda agrària en el Dret Civil Foral Valencià. Javier Barceló Doménech
- 72 La emigración en Extremadura (1950-1970). Adelardo Lozano
- 80 Gent del poble. Pedro Vilanova Mora
- 83 Banyeruts pel món. Francisco Esteve Molina
- 85 Algunes efemèrides. Redacció Bignerres
- 86 La nostra gastronomia. Hotel Restaurant Venta El Borrego
- 87 Fotogrames del passat. Redacció Bignerres

El campaniforme a la capçalera del riu Vinalopó

Josep Pascual Beneyto

Arqueòleg

MAOVA. Museu Arqueològic d'Ontinyent i la Vall d'Albaida

Volem donar a conèixer en unes poques ratlles el fenomen campaniforme a la capçalera del riu Vinalopó, espai geogràfic molt important des de l'aparició de les comunitats agrícoles i la generalització del poblament en pla allà pel IV mil·lenni.

De tota manera primer cal fer una breu presentació de què és i què representa el Campaniforme. Es tracta d'un període cronològic que ocupa a Europa un espai entre 2700/2600 i el 2000 a.n.e. Aquest es caracteritza per la presència d'unes ceràmiques decorades, amb una vaixel·la amb unes formes prou definides (vasos, bols, caçoles preferentment) junt a altres materials que en la nostra terra va definir el professor Bernabeu (Bernabeu, J. 1984): botons amb perforació en V, braçals d'arquer, una sèrie de tipus metàl·lics: punyals de llengüeta, puntes de Palmela, alabardes, etc. i que en altres indrets peninsulars i europeus a aquest conjunt s'afegeixen ornaments d'or (diademes, arracades, etc). En aquell moment es relacionava clarament l'aparició de la metal·lúrgia amb el fenomen campaniforme, en l'actualitat gràcies sobretot al jaciment de la Vital, veiem que en les terres valencianes es va desenvolupar un autèntic calcolític durant tot el III mil·lenni.

Òbviament l'element més significatiu d'aquest món són les ceràmiques campaniformes, es tracta d'unes ceràmiques fetes a mà que en un principi observen una tipologia bastant estandarditzada –sobretot vasos acampanats, caçoles i bols–.

Existeixen els següents tipus decoratius campaniformes:

Campaniforme cordat (AOC)

Ve definit per la decoració de vasos en forma de campana amb impressions de corda. Es realitza sobre vasos de parets primes, pastes curades amb escàs desgreixant i coccions oxidants.

No es coneix aquest tipus decoratiu en la nostra comarca ni tampoc en les veïnes. Està molt poc representat en el nostre País, destacant el jaciment de Vil·la Filomena (Vila-Real).

Exemple Vasos Campaniformes de la Cova dels Gats (SIP)

Campaniforme Mixte (C/ZM)

Definit per la decoració de vasos preferentment amb forma de campana combinant les impressions de corda amb impressions de pinta o gradina formant bandes. Les bandes són regulars de pur estil marítim, es a dir decorades amb impressions de pinta delimitades per dalt i per sota per impressions d'un cordell de torsió simple i que utilitza altres tipus de variants, amb 2 o 3 línies d'impressió de cordell. Majoritàriament els vasos presenten una factura excel·lent, parets primes, pastes curades i coccio oxidant. L'exemple més significatiu és la troballa al jaciment de la Vital (Gandia), formant part de l'aixovar d'un enterrament en siïja. En la nostra comarca i en les veïnes tampoc està present al menys per ara.

Campaniforme Marítim Puntillat (ZM)

Tipus que trobem en vasos acampanats preferentment, en vasos d'excel·lent factura, parets fines, desgreixant molt petit i coccio oxidant.

Estan decorats formant bandes farcides d'impressions fetes

amb pinta o gradina, combinades amb bandes lliures de decoració. Les línies d'impressions que generalment segueixen una orientació en diagonal, poden mantenir aquesta direcció o bé canviar-la. Es tracta de la varietat Herringbone. Com variant d'aquest tipus tenim un subtipus menys conegut que es el Lineal present en: la cova del Conill (Cocentaina), en el Pepelillo (Agullent) i en la cova de l'Absis (Morella). Al jaciment de Serrella tenim un petit fragment exemple de campaniforme marítim-puntillat.

Serries epimarítimes

Solen agrupar-se vasos amb decoració puntillada que no s'ajusten als estàndards marítimes, entre aquest està l'estil.

Compost: amb decoracions amb bandes simples alternes que presenten a més a més d'altres motius decoratius en les franges reservades, majoritàriament incisions.

Transició: amb decoracions purament geomètriques.

Encara que en l'actualitat hi ha qui engloba o arreplega aquests dos estils en el terme puntillat geomètric.

Campaniformes postmarítimes

Varietats que estan presents en molts jaciments del País Valencià, que venen definits per tècniques decoratives diverses: la incisió, l'estampat (impressions amb objectes diferents al tipus puntillat), la pseudoexcisió (combinació de motius estampats que produeixen sensació de relleu amb dissenys variats. A més s'amplia la vaixella a orses, olles, plats i vasos polípod.

En l'actualitat posseïm tant sols vuit datacions radio carbòniques (publicades en aquest moment) per poder datar l'horitzó campaniforme, tres d'aquestes fetes sobre carbó (dos de la cova de les Cendres i una de l'Arenal de la Costa) i cinc amb restes òssies.

Així la datació mitjà de la Vital (3833+/-22) definiria l'inici del fenomen campaniforme al País Valencià i el final seria posterior a la datació de l'Arenal de la Costa (Beta-228894, 3700+/-40).

Per informacions facilitades pel seu investigador (Gabriel Garcia Atienzar) coneixem una datació, de context campaniforme, Fase I del Peñón de la Zorra (Villena) amb ceràmiques de tradició local. (+2450-2350 a.C.), que planteja no poques preguntes.

En les nostres terres és la cova de les Cendres, on trobem la superposició del campaniforme marítim en el nivell H4 sobre aquest en els nivells H2/H3 amb vasos amb decoracions incises, pseudoexcises i estampades. (Bernabeu et Molina, 2009:68; vasos 215 i 221).

A la capçalera del riu Vinalopó tenim constància de l'existència d'un conjunt reduït però interessant de jaciments que posseeixen materials que es poden incloure dins del mon campaniforme.

Plànol situació jaciments campaniformes de la capçalera del Vinalopó

Els jaciments

• Cova dels Anells

Petita cova d'uns 4,80 metres de longitud, per uns 5 m d'amplària en la zona central i 3 d'altura, situada en l'extrem oriental del Pla Roig. Els materials d'aquesta cova són fruit de les rebusques furtives. La cova segons J. Aparicio (Aparicio, 1981:59), fou descoberta per Juan Pastor Femenia el 14 de gener de 1953, aquest amb un grup d'aficionats entregaren materials al Museu d'Alcoi, estos junt a d'altres fruit del garbellat del sediment de la cavitat foren publicats l'any 1981.

En aquesta petita cova sembla que hi ha almenys restes de 7 individus. Es per tant una típica cova d'enterrament del NIIA, o Calcolític, que d'alguna manera, com passa en altres exemples, perdura fins els darrers moments del III mil·lenni en ple període campaniforme.

El fragment que ara ens ocupa està fet a mà amb decoració incisa en bandes separades, farcides de línies incises en zig-zag, en la part superior trobem petites línies obliqües.

• Cova del Partidor

Petita cova de reduïdes dimensions situada al marge dret del riu Vinalopó, prop del Partidor. Es de poc més de 8 metres de longitud, per 4 m d'amplària màxima i uns 2 metres d'altura màxima.

Junt a materials clarament anteriors «anforòide» i d'altres típics de les coves d'enterrament del NIIB, trobem un botó amb perforació en V, fabricat sobre os, troncopiramidal de base quadrangular trencat el pont basal i amb la superfície perforada. Ens sorprèn l'existència d'un sol crani humà dins del conjunt.

• Serrella

Jaciment situat sobre un turó amesetat que forma part del gran massís de la Blasca (1119 m.s.n.m. Va estar conreat fins no fa

gaire, ja que conserva antics bancals amb ametlers i oliveres. Es troba a l'esquerra del riu Vinalopó dominant la vall. El jaciment pel que sabem estaria situat en el cim, en la vessant nord-est, abunden les coves i clevills. També existeix en la base del turó (sud) una gran cavitat bona part d'ella d'origen antròpic.

El jaciment del III mil·lenni suposem que ha d'estar destruït o bé pràcticament destruït. Es tracta d'un turó que pel nord presenta unes cingleres importants que el defensen, aquest bascula amb quatre abancalaments cap al nord. Les restes fetes a mà les trobem per tota la superfície i inclús per la vessant de migdia amb un pendent important; el cim amesetat ocupa una superfície d'uns 3600 m².

Pel que sabem, la zona elevada del turó de Serrella fou ocupada cap a la meitat del III mil·lenni, abandonant-se segurament a finals del III mil·lenni (2000 a.C. CAL). Després de quasi 3000 anys va tornar a ocupar-se en època andalusí post califal. Aquesta ocupació s'asseuria sobre la major part de Serrella, i comportaria la construcció d'importants estructures que destruirien total o parcialment el jaciment del III mil·lenni.

Pensem que Serrella podria haver estat un jaciment senyer, la seua ubicació pas de les terres manxegues a les valencianes, la presència de tipus ceràmics marítims i postmarítims –falten les variants cordades–, les pentinades tipus decoratiu o tractament de superfícies, que apareixen en moments del neolític antic (V mil·lenni) i que perduren convivint amb les ceràmiques campaniformes, la troballa de dents de falç així com el conjunt ceràmic, les seues pastes, el tractament de superfícies, fan que ens inclinem a pensar que es prou probable que Serrella no perdurés durant l'edat del bronze.

Sabem per fonts orals de l'aparició en les petites coves del la cinglera nord de restes materials ara perdudes o en parador desconegut, entre elles alguns elements d'adornament d'or.

• El Molí Roig

L'assentament prehistòric del Molí Roig, d'extensió superior a les 20 Ha. segons la dispersió de materials, es localitza a l'oest del nucli urbà de Banyeres, en la zona coneguda com el Camp de l'Or.

Geogràficament ocupa un interfluvi, entre dos cursos d'aigua permanents, el riu Vinalopó i el rierol del Marjal. El poblat discorre pràcticament des de la vora del Vinalopó, al costat de la fàbrica del Molí Roig, fins els bancals que hi ha darrere de la Pineda on s'enjunten l'antiga via fèrria i el camí que va cap al Molí, zona molt parcel·lada i ocupada per conreus de secà.

Geològicament tota la zona té com a base la sedimentació marina terciària (margues del Miocè-tap), sobre la qual s'ha dipositat sedimentació quaternària, base dels conreus.

Sense voler incidir ara en les circumstàncies tan particulars per

les que ha passat aquest jaciment i que ja les explicarem en el n° 13 del *Recerques del Museu d'Alcoi* (Pascual i Ribera, 2004: 129-148), entre els anys 1990 i 1993 excavàrem 9 subestructures; A banda de localitzar un important conjunt de material del IV-III mil·lenni, en l'estructura 6 aparegué un petit fragment ceràmic de vora amb llavi arrodonit, de 6 mm de gressor i de superfície no tractada, que presenta unes incisions i unes possibles impressions que identificàrem com a campaniforme pseudoexcís.

• Lloma de Galbis

Llometa coneguda per la troballa en les seues immediacions del Lleó de Bocairat (Llobregat, 1972) i on localitzàrem evidències de l'existència d'una necròpolis ibèrica relacionada sense dubte amb la troballa. L'indret es localitza a la serra Mariola, a uns 837 m.s.n.m., junt al Mas de Galbis. També trobàrem, a banda de restes de cronologia ibèrica, uns fragments ceràmics fets a mà, restes lítiques, la major part restes de talla, algunes fulletes sense retocar, ascles sense retocar, un nucli i un botó piramidal fet en pedra calissa amb perforació en V (Pascual Beneyto, 1991). Camil Visedo (1959) cita la troballa en aquest indret d'un fragment de destral de pedra negra.

• Cabeço de Sant Antoni

El jaciment del cabeço de Sant Antoni és, sense dubte, un important jaciment ibèric posteriorment romanitzat (Aranegui, 1978). Però, els inicis d'aquest poblat els datem a finals del Neolític, és a dir, al Neolític II C, o Horitzó Campaniforme de Transició. Segurament, no perdura durant l'edat del Bronze.

Es tracta d'un cabeço situat en el Collao de Sant Antoni, formant part de les estribacions més occidentals de la dorsal muntanyenca del Possolo, que presideix el bell mig de la valleta. Se situa a uns 700 m.s.n.m. trobant-se en ell senyals d'estructures de cronologia segurament històrica.

En les prospeccions que realitzàrem en les dècades dels 80-90 localitzàrem una sèrie de materials que fan del cabeço un jaciment campaniforme en altura.

Els materials recuperats no són gaire abundants; la major part dels lítics són restes de talla, fulles retocades amb retoc simple, fulla amb osca retocada i dos fragments de punta de sageta. Localitzàrem també un fragment medial de destral de pedra polida. El més significatiu és un fragment decorat amb impressions i incisions, és a dir, propi del campaniforme pseudoexcís. El conjunt de restes ceràmiques atípiques per la seua factura, considerem podrien pertànyer al món campaniforme (Pascual Beneyto, 1991 a i b) i d'aquesta manera igualment que Serrella, amb el que té contacte visual, no perduraria durant l'edat del Bronze.

Conclusions

A partir de la revisió dels jaciments existents a la capçalera del riu Vinalopó ens venen al cap no poques reflexions i un bon grapat de preguntes. En primer lloc:

- Sembla prou clara la successió cronològica de campaniformes cordats, cordats mixtes, marítics puntillats, i campaniformes postmarítics que acarca un període d'uns 500 anys entre la meitat del III mil·lenni i el final d'aquest. Les datacions, com hem dit abans, i l'estratigrafia de la cova de les Cendres així ho corroboren.

- El tipus d'habitat no té cap significació cronològica com podria semblar en un principi, així pensar que els jaciments en altura, pròxims morfoestructuralment a l'edat del bronze són més tardans, ja que comptem amb uns jaciments en altura amb la presència de campaniforme marítim (puntillat), que conviuen amb tipus posteriors postmarítics, exemple magnífic és Serrella, encara que ho trobem també en Les Moreres (Crevillent) i en las Espeñetas (Orihuela).

- Una altra és l'origen de la vaixel·la pròpia del Campaniforme, si el seu origen físic es troba en terres centreeuropees o en altres casos en l'estuari del Tajo, si tot és fruit de fenòmens migratoris, de contactes, de transferències culturals... els darrers anys les anàlisis fetes a algunes ceràmiques campaniformes (La Vital, Gandia) ens proporcionen informació que aquestes estaven fetes in situ, utilitzant argiles pròximes o relativament pròximes (possiblement dels voltants de Rõtova) (Pérez *et alii*, 2011). Pel que fa al jaciment de la Vital, sembla que descarta la idea que almenys el fenomen campaniforme en tot el seu desenvolupament siga fruit de processos migratoris. Com apunta Jorge Soler (Soler edit. 2014), possiblement els campaniformes més antics, els de distribució més restringida i totalment absent a la nostra comarca, és a dir el plenament cordat de possible origen en la conca del Rin, estiguen relacionats amb moviments de població al llarg de l'Europa Occidental.

- Hi ha diverses publicacions que parlen sobre la funció i el significat de la ceràmica campaniforme, basades en les anàlisis realitzades a aquestes (Guerra Doce E. 2006:69-84), així en anàlisis realitzades a ceràmiques del jaciment de La Calzadilla (Almenara de Adaja, Valladolid) s'han trobat residus que ens informa d'haver contingut algun producte fermentat elaborat amb cereals (cervesa possiblement) on afegiren mel (hidromèl). Pel que fa a la seua consideració hi ha qui la considera una ceràmica comuna destinada a tasques quotidianes (Boast, 1995, Case, 1995), mentre d'altres la consideren una vaixel·la significativa (Delibes, 1995, Pearson, 1995).

Per acabar un element certament significatiu que cal destacar és l'existència en un mateix moment de dos models diferents d'habitat, així podem veure com cohabitaven els jaciments en pla, que

mantenen un patró d'assentament que s'havia configurat en les nostres terres en els últims mil·lennis, amb un de nou en altura, que s'havia identificat, dins de la caracterització de l'HCT (Bernabeu, 1984,89.) com precedent, com transaccional a l'edat del Bronze. Com creiem que molt encertadament assenyala López Padilla, no es pot mantenir la caracterització de l'HCT, sinó més bé que aquest període posa punt i final; així ho veiem tant en els jaciments en pla com en altura, tots ells són abandonats (López Padilla, 2006:231). Aquest abandonament dels jaciments campaniformes, fet que s'ha constatat en les darrers anys des de l'Ereta del Pedregal, l'Arenal de la Costa, Mas del Barranc, el Molí Roig, la Vital i el propi Pelpelillo; així com també els jaciments en altura de Serrella, Peñon de la Zorra, Les Moreres, Las Espeñetas, El Monastil, Coimbra del Barranco Ancho, Cabeço Sant Antoni i la Lloja de Galbis.

Entre tots aquests destaquen, en un espai reduït d'unes 1600 ha, 4 jaciments d'aquest tipus, un jaciment en pla: el Molí Roig, prop de Serrella i el Cabeço Sant Antoni; un poc més lluny la Lloja de Galbis. Junt a d'aquest, dues coves amb restes materials pròpies de l'horitzó campaniforme: la cova dels Anells i la cova del Partidor.

BIBLIOGRAFIA

- Aparicio, J. *et alii* (1981). *Las raices de Banyeres (Alicante)*. Departamento de Historia Antigua, Universitat de València. Serie Arqueológica 8, València.
- Bernabeu, J. (1984). *El vaso campaniforme en el País Valenciano*. SIP, Trabajos Varios, 80, Diputació de València. València.
- Bernabeu, J i Molina, L.I. editors (2009). *La cova de les Cendres (Moraira-Teulada, Alacant)*. MARQ, serie mayor 6. Alacant.
- Garrido-Pena, R. «El fenómeno campaniforme: un siglo de debates sobre un enigma sin resolver. Breve historia de un reto individual». En M. Rojo, R. Garrido e I. García (Coord). *El Campaniforme en la Peninsula Ibérica y su contexto europeo*. Junta de Castilla y León.
- Guerra Doce, E. (2006). *Sobre la función y el significado de la cerámica campaniforme a la luz de los análisis de contenidos*. T.P. 63. Madrid.
- López Padilla, J. (2006). Consideraciones en torno al «Horizonte Campaniforme de Transición». *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXVI, 193-243.
- Pascual, J. (1993). «Les capçaleres dels rius Clariano i Vinalopó del neolític a l'edat del bronze». *Reserques del Museu d'Alcoi* n° 2: 109-139. Alcoi.
- Pascual, J. Coordinador (2010). «La cova de la Sarsa i el neolític a Bocairent». *Col·lecció d'estudis Locals* n° 2. Bocairent.
- Pascual, J. i Ribera, A. (2004). «El Molí Roig un jaciment del III mil·lenni a Banyeres de Mariola (Alcoià)». *Reserques del Museu d'Alcoi* n° 13. Alcoi.
- Pérez Jordà, G. *et alii* (2011). *La Vital (Gandia, València). Vida y muerte en la desembocadura del Serpis durante el III y el I milenio a.C.* SIP de la Diputació de València. TV. 113. València.
- Soler editor (2014). «Villa Filomena, Vila-Real, Castelló de la Plana. Memoria de una excavación nonagenaria. Un poblado de hoyos con campaniforme». *Monografies de Prehistòria i Arqueologia castellonenques* n° 9. Castelló de la Plana.